

Сергій Сержаков

Викладацький склад як показник якісного рівня езуїтської освіти на українських теренах Речі Посполитої у 1648 – 1670 рр.

У статті здійснюється спроба спростувати думку про однозначний якісний занепад езуїтської освіти на українських землях Речі Посполитої в 1648 – 1670 рр. З цією метою аналізуються тодішні зміни у рівні інтелектуальної підготовки місцевих езуїтських педагогів, зрушення у ступені поширеності серед них знання іноземних мов і досвіду перебування за кордоном, обсяг і структура їхньої творчої спадщини.

Зміни у якісному рівні езуїтських шкіл другої половини XVII ст. наразі лишаються одним з найменш вивчених аспектів історії Товариства Ісуса на теренах Речі Посполитої. Дослідники різних поколінь і культурних епох, попри значні світоглядні та методологічні розбіжності, демонструють майже повну згоду у підходах до вивчення цієї проблеми. Без ґрунтовних досліджень, які б передбачали активне звернення до джерельної бази, робиться висновок про те, що у другій половині XVII ст. езуїтська освіта в Речі Посполитій (або принаймні в Польській провінції) дедалі більше занепадала¹. Певний виняток на загальному тлі складають лише роботи Станіслава Беднарського. Спираючись на документи, він фактично довів, що місцеві осередки Товариства переживали тоді скоріше не безнадійну стагнацію, а змістовну трансформацію, коли в рамках старої системи поступово визрівали нові явища². Утім, праці Беднарського, на мій погляд, не подають вичерпної картини тих змін, що відбивалися на якісному рівні освіти. Проведений ним аналіз відображає здебільшого еволюцію ідейно-

¹ Див., зокрема: Lelewel J. *Dzieje Polski*. Warszawa, 1829. S. 275; Mecherzyński K. *Historia języka łacińskiego w Polsce*. Kraków, 1833. S. 97; Baliński M. *Historia Polska*. Warszawa, 1844. S. 201; Buliński M. *Historia Kościoła polskiego*. Т. 3. Kraków, 1874. S. 318; Tarnowski S. *Historia literatury polskiej wieku XVII-go*. Warszawa, 1906. S. 29; Tazbir J. *Společno-polityczna rola jezuitów w Polsce (1565–1660) // Szkice z dziejów papieństwa*. Warszawa, 1958. S. 108, 114; Kurdybacha Ł. *Historia wychowania*. Т. 1. Warszawa, 1965. S. 367; Baranowski J. *O pierwszym projekcie «szkoły rycerskiej» w Polsce // Sarmatia Artistica*. Warszawa, 1968. S. 137; Kłoczowski J. *Kościół katolicki w świetle i w Polsce. Szkice historyczne*. Katowice, 1986. S. 35; Litak S. *Od Reformacji do Oświecenia. Kościół katolicki w Polsce nowożytnej*. Lublin, 1994. S. 92; Piđtypczak-Majerowicz M. *Biblioteki i bibliotekarstwo zakonne na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII – XVIII wieku*. Wrocław, 1996. S. 100; Pelczar R. *Szkolnictwo w miastach zachodnich ziem województwa ruskiego (XVI – XVIII w.)*. Rzeszów, 1998. S. 134 – 135 etc.

² Bednarski S. *Na przełomie. Do historii szkolnictwa jezuickiego w Polsce // Przegląd Powszechny*. 1931, t. 192. S. 30; Eiusdems. *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce*. Kraków, 1933. S. 32.

наукових уявлень єзуїтських викладачів, а також рефлексію окремих представників Товариства щодо зниження/підвищення якості освіти³. Водночас поза увагою дослідника залишилася низка ключових критеріїв визначення освітнього рівня, а саме: поширеність інтелектуальної підготовки викладачів, ступінь їх відкритості на зовнішні культурні впливи (зокрема, знання іноземних мов та відвідування інших країн), креативний потенціал і коло науково-культурних інтересів. Спробою часткового заповнення цієї історіографічної лакуни (на матеріалі українських осередків Товариства у 1648 – 1670 рр.) і є ця стаття.

Однією з умов визначення якості освіти в певному навчальному закладі є дослідження суб'єктивної його складової – рівня професійної підготовки педагогів. Особливо доцільним виглядає такий підхід при вивченні історії єзуїтського шкільництва, де постаті педагога відводилася вирішальна роль у забезпеченні ефективності навчання. Зокрема, відомий представник Товариства Ісуса на педагогічній ниві (автор виданого в 1576 р. твору «*Christiani pueri institutio*») Йоан Боніфачіо підкреслював, що «все залежить від професора»⁴. Надання ключової ролі особі викладача засвідчується також змістом шкільного статуту Товариства («*Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu*»⁵), який є, по суті, збіркою порад і директив, що адресувалися здебільшого викладачам окремих курсів і мали на меті забезпечити за їх допомоги реалізацію певного освітнього ідеалу.

Тракування особи викладача як важливого чинника ефективної роботи єзуїтської школи зумовило турботу про належну підготовку кадрів для педагогічної роботи. Складовою частиною цього було інтелектуальне вдосконалення, яке полягало у послідовному опануванні риторики, філософії і теології. Саме ці курси постійно фігурують у «*Cataloges triennales*»⁶ при характеристиці освіти єзуїтів Польської провінції⁷.

Сукупний рівень інтелектуальної підготовки певного члена Товариства Ісуса, безперечно, впливав на змістовність та якість пропонованих ним знань. Що ж до викладачів українських шкіл Товариства, то аналіз рівня їхньої освіченості потребує, гадаю, попереднього поділу всього загалу єзуїтських педагогів на менші групи. Насамперед виглядає доцільним відокремити викладачів-священиків (*patres*) від магістрів-кліриків (*magistri*). Адже, згідно з послідовністю шаблів професійної підготовки осіб, що вступали до ордену, обов'язкове опанування богослов'я перед-

³ Див., зокрема: Bednarski S. *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce*. S. 34–39.

⁴ Цит. за: Piechnik L. *Początki seminariów nauczycielskich w Polsce w wieku XVI // Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce*. Kraków, 1994. S. 63.

⁵ Див., зокрема, його польський переклад: *Ratio atque institutio studiorum SJ czyli ustawa szkolna Towarzystwa Jezusowego (1599)*. Warszawa, 2000.

⁶ Мова йде про один із різновидів звітних документів, що періодично складалися в усіх колегіумах та резиденціях і мали на меті надати генералові Товариства Ісуса докладну інформацію про матеріальний стан осередку та його особовий склад.

⁷ Див.: *Archivum Romanum Societatis Iesu* [далі – ARSI]: Polonica 11 – 15 та ін.

бачалося лише по завершенні магістерської педагогічної діяльності⁸. Таким чином, інтелектуальна підготовка магістрів і священників складалася з різної кількості неодмінних елементів, а отже – мала не тотожну граничну межу. Варто також, на мою думку, не змішувати аналіз освіченості тих священників, які навчали в класах *studia inferiora*⁹, і тих, що викладали *studia superiora*¹⁰. Адже «вищі студії», як важливіші з перспективи реалізації завдань Товариства, цілком логічно зосереджувалися в руках осіб, що мали загалом вищий рівень освіти.

Studia inferiora

У шести українських школах, які з початком Хмельниччини збереглися або відновилися до 1670 р., станом на 1647/48 н. р.¹¹ зауважуємо досить високий рівень підготовки магістрів. Риторичну освіту мали всі 12 тодішніх викладачів цієї категорії¹², причому 75 % з-поміж них здобували відповідні знання у складі ордену (8 осіб упродовж одного року і ще один – на протязі двох років)¹³. Трохи гіршою виглядає ситуація 1647/48 н. р. із філософською освітою: лише 10 місцевих викладачів-магістрів мали трирічний досвід її вивчення¹⁴, тоді як Станіслав Рокіцький, вчитель синтаксису

⁸ Piechnik L. *Początki seminariów nauczycielskich w Polsce*. S. 63 – 65.

⁹ *Studia inferiora* – узагальнена назва п'яти найнижчих ступенів єзуїтської освіти: трьох граматичних класів, поезії (*humaniora*) й риторики. Див., зокрема: *Ratio atque institutio studiorum*. S. 71.

¹⁰ Йдеться про вищий рівень єзуїтської освіти. Перший з його компонентів (трирічний філософський курс), окрім безпосереднього предмета навчання, включав також викладання етики й математики. Щодо другого компонента – дво- або чотирирічного богословського курсу, то до нього могли входити схоластична, полемічна (контroversійна), позитивна (Св. Письмо) і моральна теологія, а також курс гебрейської мови. Див.: *Ratio atque institutio studiorum*. S. 34, 35, 66 – 67, 69 – 70; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy. 1564 – 1995*. Kraków, 1996. S. 690 – 691.

¹¹ Тут і далі у випадку 1647/48 н. р. йдеться про навчальні заклади Товариства Ісуса у Кам'янці-Подільському, Кросно, Ярославі, Львові, Луцьку й Острозі.

¹² Тут і далі інформація про рівень освіченості викладачів українських єзуїтських шкіл подається на підставі аналізу *Catalogorum triennalium* за 1645, 1649, 1651, 1655, 1658, 1660, 1665, 1669, 1672 pp. (ARSI: Polonica 11–15).

¹³ Згідно з «*Ratio studiorum*», кожний єзуїт-новачок був зобов'язаний по завершенні новіціату два роки вивчати риторичну і лише потім переходити до опанування філософії. Але водночас зазначалося, що провінціали можуть скорочувати цей термін з огляду на вік чи індивідуальні здобутки клірика або навіть з будь-якої іншої причини (див., зокрема: *Ratio atque institutio studiorum*. S. 36). Таке, досить розмите, трактування обов'язкового терміну риторичної підготовки привело до того, що ще напередодні Хмельниччини загальноприйнятим явищем серед кліриків Польської провінції став однорічний курс красномовства, через те в цьому дослідженні його взято за умовну норму риторичної освіченості педагогів українських єзуїтських шкіл.

¹⁴ Згідно з «*Ratio studiorum*», по завершенні риторичної освіти єзуїт-клірик був зобов'язаний прослухати трирічний курс філософії. На відміну від попереднього щабля ініціації членів Товариства Ісуса, в цьому випадку не передбачалося жодних

у Ярославському колегіумі св. Йоана, міг похизуватися лише дворічною філософською освітою, здобутою напередодні вступу до Товариства, а Теофіл Рутка, викладач поезії в Кам'янець-Подільській єзуїтській школі, не мав філософської підготовки взагалі¹⁵.

З початком Хмельниччини, яка порушила звичний процес підготовки кадрів Польської провінції, в її українських осередках спостерігається логічне падіння рівня освіченості викладачів-магістрів. Зокрема, впродовж 1648–1655 рр. серед них двічі фігурує особа, яка взагалі не мала досвіду риторичної підготовки, – Ян Хостинський, учитель граматики (1653/54 н. р.) і синтаксису (1654/55 н. р.) у Ярославському колегіумі¹⁶. Рівень освіти магістрів теж далеко не завжди відповідав усталеним стандартам. Зокрема, досвід вивчення риторики у складі ордену фіксується у 27 з 33 (або 81,8 %) напевно встановлених випадків залучення кліриків до викладання, причому один з них (Мартін Ланковський, учитель інфіми у Кам'янець-Подільському колегіумі 1650/51 н. р.) вивчав риторику лише впродовж півроку¹⁷. Натомість філософська підготовка магістрів залишалася приблизно на довоєнному рівні. Впродовж 1648–1655 рр. зустрічаємо лише одного клірика, що не пройшов курсу філософії, – це Альберт Влосиновський, учитель інфіми в Ярославському колегіумі 1654/55 н. р.¹⁸, натомість решта місцевих викладачів-магістрів мала трирічну філософську освіту, хоча у двох випадках її було здобуто ще перед вступом до ордену.

У 1655–1660 рр. українські єзуїтські школи характеризуються подальшим падінням рівня інтелектуальної підготовки магістрів. За ці роки зустрічаємо вже п'ять випадків, коли педагогічні функції здійснювали клірики без риторичної освіти: для прикладу, це Станіслав Лучинський (інфіма й граматики в Перемишлі 1658/59 н. р., синтаксис у Луцьку 1659/60 н. р.), Францишек Якторовський (синтаксис 1658/59 н. р. та синтаксис і поезія 1659/60 н. р. в Кам'янці-Подільському), Адам Ходаковський (граматика в Ярославі 1659/60 н. р.)¹⁹. Натомість питома вага магістрів, які вивчали риторику у складі ордену, залишається приблизно на рівні 1648–1655 рр. За даними другої половини 1650-х, у 28 з 34 напевно встановлених випадків можна про це говорити. Як і в попередній період, знаходимо також одного магістра, який мав лише піврічну риторичну освіту, – Валентія Пенського, що у 1656/57 н. р. шість місяців викладав граматику у Львівському колегіумі²⁰. Філософська

умов, за яких молодий єзуїт міг скоротити термін навчання. Відтак саме трирічний досвід вивчення філософії варто вважати нормою, а менші терміни відповідної освіти – відхиленням від неї.

¹⁵ ARSI: Polonica 11. F. 142; Polonica 13. F. 44 v.; Polonica 12. F. 53 v.; Polonica 44. F. 96, 100.

¹⁶ ARSI: Polonica 13. F. 40.

¹⁷ ARSI: Polonica 12. F. 180 v.

¹⁸ ARSI: Polonica 13. F. 40.

¹⁹ ARSI: Polonica 14. F. 14, 32 v., 39.

²⁰ ARSI: Polonica 13. F. 180.

підготовка магістрів виглядає порівняно кращою, хоча тут намітилися певні негативні тенденції: у 1655–1660 рр. зустрічаємо одного клірика, який викладав, не маючи філософської освіти (згаданий вище Пенський), а ще в трьох випадках²¹ це припущення є гіпотетичним, бо, за іншими даними, ці магістри нібито пройшли трирічний філософський курс. Для решти 30 така освіта не викликає сумнівів, хоча вона й могла обмежуватися лише одним роком навчання, прикладом чого є Ігнацій Пежха, учитель інфіми й граматики в Луцьку (1655/56 – 1656/57 н. рр.)²².

Несприятливі для системи відтворення кадрів часи Потопу стали наступним поштовхом до зниження інтелектуальної підготовки магістрів українських єзуїтських шкіл. Зокрема, у 1660 – 1665 рр. майже половина з них (21/23 з 48, себто 43,8 – 47,9 %) приступала до викладання, не маючи риторичної освіти, а 20 із 48 не проходили курсу філософії. Те й друге подеколи компенсувалося з порушенням встановлених критеріїв. Зокрема, у двох випадках замість необхідного однорічного зустрічається лише піврічний термін опанування риторики – як у Валентія Пенського, що викладав поезію у Львові 1661/62 н. р. і риторик у Перемишлі 1662/63 н. р.²³. Те саме стосується неповного (дворічного) циклу вивчення філософії – як у випадку Мартіна Гримоша, учителя поезії в Кросно 1660/61 н. р., і, з великою долею вірогідності, шойно згаданого Пенського²⁴.

У 1665 – 1670 рр. ситуація дещо покращилася, що стало логічним наслідком поступового відновлення інфраструктури Польської провінції. В українських освітніх осередках значно меншає число магістрів без риторичної освіти: всього 18/19 із 79 (22,8 – 24,1 %). Зростає також кількість тих, хто вивчав риторик після вступу до ордену: 50/51 із 79 (63,3 – 64,6 %). Натомість справа з рівнем філософської підготовки виглядає невтішно: її повна відсутність фіксується у 34/35 із 79 випадків (43 – 44,3 %). Трапляються й клірики з одно- або дворічною філософською освітою, здобутою ще перед вступом до Товариства: прикладом першого може послужити Ян Орловський, учитель інфіми й граматики в Острозі 1665/66 н. р. та інфіми в Ярославі 1666/67 н. р., прикладом другого – Ян Янішовський, який 1668/69 н. р. навчав граматики в Ярославі²⁵.

На відміну від магістрів, освітній рівень викладачів-священиків, які провадили *studia inferiora*, не зазнавав упродовж 1648 – 1670 рр. істотних коливань. Станом на 1647/48 н. р. у шести українських школах, які пізніше зберігали дієздатність або відновили її до 1670 р., спостерігається посередня інтелектуальна підготовка учителів цієї групи. В чотирьох із 17 випадків

²¹ Йдеться про Станіслава Бечинського (синтаксис і поезія в Перемишлі, 1656/57 н. р.; поезія в Ярославі, 1657/58 н. р.) та Яна Олендзького (синтаксис і поезія в Перемишлі 1657/58 н. р.). Див.: ARSI: Polonica 15. F. 40; ARSI: Polonica 17. F. 8, 20.

²² ARSI: Polonica 13. F. 156.

²³ ARSI: Polonica 13. F. 180; ARSI: Polonica 14. F. 194 v.

²⁴ ARSI: Polonica 14. F. 194 – 194 v.; ARSI: Polonica 13. F. 180.

²⁵ ARSI: Polonica 15. F. 36 v., 42 v.

викладання здійснювали особи, що взагалі не вивчали риторики, а ще один єзуїт студіював її як світська особа²⁶. Як бачимо, у п'яти випадках із 17 (29,4%) було знехтувано першим обов'язковим щаблем інтелектуальної підготовки; стільки ж осіб не мали досвіду вивчення у складі ордену філософії. Втім, і рівень обізнаності в цій дисципліні був далеким від оптимального. Зокрема, у двох випадках отці-викладачі взагалі не проходили курсу філософії, а ще в чотирьох випадках він обмежувався одним-двома роками. Порівняно краще виглядала справа з теологічною освітою, що й зрозуміло, зважаючи на особливу значущість богословських дисциплін у контексті діяльності Товариства Ісуса. Зокрема, лише один викладач-священик *studia inferiora* – о. Альберт Ормінський, учитель інфіми в Ярославі 1647/48 н. р.²⁷, – не мав теологічної підготовки. Утім, лише четверо єзуїтів цієї групи²⁸ могли похвалитися засвоєнням її повного чотирирічного курсу, тоді як для решти (12 осіб) студії обмежувалися двома-трьома роками.

Після 1648 р. цей, загалом невисокий, освітній рівень залишається у цілому таким, як і раніше. З одного боку, у 1648 – 1655 рр. фіксується дещо вищий відсоток отців-викладачів без риторичної освіти (28 зі 103, себто 27,2 % напевно встановлених випадків), але з іншого, зменшується число осіб, які не вивчали філософії і теології: відповідно троє і один (2,9 % і 0,97 %). Такі самі тенденції бачимо і в якісній структурі інтелектуальної підготовки: поширеність однорічного студіювання риторики у складі ордену залишається майже на рівні 1647/48 н. р., фіксуючись у 66/67 зі 103 (64,1 – 65 %) випадків, натомість набагато частіше трапляються учителі, які пройшли трирічний курс філософії – 83–84 зі 103 (80,6 – 81,6 %), причому саме в Товаристві Ісуса (73 – 74 випадки). Те саме можна сказати про рівень теологічної освіти: стандартний чотирирічний термін вивчення богослов'я охоплює 40/43 зі 103 (38,8 – 41,7 %) випадків.

У 1655 – 1660 рр. спостерігається деяке покращення ситуації, у чому переконує насамперед набагато менш активне залучення до педагогічної роботи тих осіб, які не пройшли обов'язкових щаблів студій. Цілковитий брак риторичної освіти має місце лише у 6 з 42 напевно встановлених випадків, а прецеденти ігнорування філософії чи теології взагалі не зустрічаються. Водночас якісна структура інтелектуальної підготовки залишається в цілому такою, як і раніше. Не менш ніж однорічний термін вивчення риторики фіксується у 34/35 з 42 випадків (81 – 83,3 %), що трохи перевищує аналогічний показник 1648 – 1655 рр. (72,8 %), натомість відсоток людей з однорічною освітою, здобутою в ордені, майже не змінюється (28 – 29 з 42, себто 66,7 –

²⁶ Йдеться про о. Яна Колошварського, який 1647/48 н. р. викладав риторику у Львівському колегіумі. Див.: ARSI: Polonica 11. F. 157 v.; ARSI: Polonica 44. F. 101.

²⁷ ARSI: Polonica 12. F. 20.

²⁸ Йдеться про оо. Лукаша Вечорковича (Ярослав, поезія), Александра Куровського (Ярослав, риторика), Яна Колошварського (Львів, риторика) та Анджея Слупського (Острог, риторика). Див.: ARSI: Polonica 11. F. 144, 157 v., 164, 166 v.; ARSI: Polonica 12. F. 17; ARSI: Polonica 44. F. 101, 103 v.

69 %). Порівняно з риторикою, якісна структура філософської освіти виглядає дещо гіршою. Скажімо, трирічний курс філософії пройшло лише 26/30 осіб із 42 (61,9 – 71,4 %), при цьому здобули її вже будучи єзуїтами 24/26 із 42 (57,1 – 61,9 %). Що ж до повної (чотирирічної) теологічної освіти, то в другій половині 1650-х її мали 21(22) з 42 (50 – 52,4 %) зафіксованих викладачів; зростала також питома вага людей, які здобули таку освіту вже у складі Товариства Ісуса (19 з 42, себто 45,2 %).

Така сама картина зберігається і в першій половині 1660-х рр., коли ігнорування окремих складових підготовки викладача спостерігаємо лише щодо риторичної освіти: це фіксується у 12 з 61 (19,7 %) напевно встановлених випадків. Щонайменше однорічний курс риторики слухало 46/47 із 61 осіб (75,4 – 77 %); дещо більшою, порівняно з другою половиною 1650-х рр., є кількість тих, хто здобув однорічну освіту в складі ордену (44 з 61, себто 72,1 %). Виразніші позитивні зміни відбуваються в якісній структурі філософської підготовки: трирічний курс філософії пройшло 49/54 з 61 осіб (80,3 – 88,5 %), а водночас значно зросла кількість тих, хто опановував філософію, вже перебуваючи в лавах ордену: 47/48 із 61 (77 – 78,7 %) напевно встановлених випадків. Було суттєво покращено й стан теологічної освіти: досвід її чотирирічного опанування фіксується у 39 з 61 випадків (63,9 %), причому абсолютна більшість вивчала теологію у складі Товариства Ісуса – 38 з 61 (62,3 %).

У 1665–1670 рр. справи дещо погіршилися. Зокрема, повна відсутність риторичної освіти фіксується у 9 – 11 з 45 (20 – 24,4 %) священників-викладачів *studia inferiora*; поза тим, до викладання двічі було допущено особу, яка не вивчала філософії: ідеться про о. Ремігіана Риневича, учителя поезії у Львові 1668/69 н. р. і риторики в Ярославі 1669/70 н. р.²⁹. Щонайменше однорічний курс риторики пройшло 30/33 з 45 викладачів (66,7 – 73,3 %), причому 28/31 з-поміж них (62,2 – 68,9 %) навчалися у складі ордену. Рівень філософської освіченості порівняно з попереднім періодом майже не змінився: досвід трирічного її опанування мало 35/36 із 45 (77,8 – 80 %) осіб, і абсолютна більшість – 34/35 з 45 (75,6 – 77,8 %) – вивчала філософію вже у складі ордену. Що ж до теологічної підготовки, то питома вага викладачів, які студіювали теологію впродовж чотирьох років, зростала: 38 із 45 випадків (84,4 %); збільшилося й число осіб, які робили це у складі ордену, охоплюючи 32/33 випадки (71,1 – 73,3 %).

Studia superiora

Викладання курсів *studia superiora* трактувалося а пріорі як набагато відповідальніша справа, ніж педагогічна діяльність на нижчому щаблі єзуїтської освіти. Від отців-викладачів тут очікували ґрунтового і чіткого знання католицької доктрини, що могла забезпечити лише повноцінна те-

²⁹ ARSI: Polonica 15. F. 184 v.

ологічна підготовка. Тому не дивно, що в 1647/48 н. р. у шести українських осередках Товариства, які зберегли дієздатність під час Хмельниччини або відновили її до 1670 р., працювали особи лише з досвідом чотирирічного вивчення богослов'я у складі ордену. Разом з тим, рівень їхньої риторичної і філософської освіти був значно гіршим. Скажімо, ми натрапляємо тут на двох педагогів, які взагалі не вивчали риторики³⁰, і лише 5 із 8/10 осіб (62,5 – 50%) мали однорічну риторичну освіту, здобуту вже в ордені. Схожою була ситуація з філософією: у складі ордену її прослухали тільки 6 із 8/10 викладачів (75 – 60%), тоді як трирічну філософську освіту взагалі пододало 7 з 8/10 осіб (87,5 – 70 %).

Після 1648 р. рівень інтелектуальної підготовки викладачів *studia superiora* зазнав незначного регресу. Зокрема, натрапляємо на прецеденти ігнорування не лише риторичної, але й філософської та теологічної освіти, які фіксуються відповідно у 3, 2 і 1 зі 31 напевно встановлених випадків. На попередньому рівні залишалася і якісна структура інтелектуальної підготовки, хоча й з певними коливаннями в окремих її складових. Так, у ділянці риторики можна говорити про покращення, оскільки поширеним стає її принаймні однорічне опанування (25 із 31 випадків, себто 80,6 %), а також зростає питома вага здобуття риторичної освіти в ордені (22 з 31, себто 71 %). Частішає досвід трирічного вивчення філософії (26 із 31 випадків, себто 83,9 %), у тому числі – у складі Товариства Ісуса (24 з 31, себто 77,4 %). Так само покращується якісна структура теологічної освіти. Зокрема, чотирирічний курс теології прослухало 28 із 31 осіб (90,3 %), хоча в ордені теологію вивчали й далі не всі – 26 осіб із 31 (83,9 %).

Схоже становище бачимо у другій половині 1650-х рр., коли в переважній більшості зафіксованих випадків (24 з 25, себто 96 %) викладачі пройшли чотирирічний курс богослов'я, у тому числі в ордені 20/21 особа (80 – 84 %). Водночас далі підвищився рівень філософської освіти (до 92 – 96 %), зокрема й здобутої у складі Товариства Ісуса (20/21 з 25, себто 80 – 84 %). Натомість риторична підготовка зазнала очевидного регресу: простежується зниження загального рівня обізнаності (до 72 – 80 %) і поширення однорічного досвіду вивчення риторики у складі ордену (до 52 – 60 %).

Суттєве зростання риторичної освіченості викладачів українських осередків Товариства припадає на першу половину 1660-х, коли ми вкрай рідко натрапляємо тут на людей без відповідного досвіду – лише у трьох із 40 напевно встановлених випадків³¹ (7,5 %). Водночас зростає рівень опанування бодай однорічного курсу риторики у складі ордену: 25/29 випадків (62,5 – 72,5 %). Менш помітними є зрушення у ділянці філософ-

³⁰ Йдеться про о. Яна Гушинського і о. Томаша Кристкевича, які викладали моральну теологію відповідно у Ярославському та Львівському колегіумах. Див.: ARSI: Polonica 11. F. 147 v., 174 v.; ARSI: Polonica 44. F. 100, 101 v.

³¹ Мова про о. Гжегожа Яворського (Ярослав, моральна теологія, 1668/69 н. р.) та о. Францишка Фабріціуса (Львів, схоластична теологія, 1668/69 – 1669/70 н. рр.). Див.: ARSI: Polonica 14. F. 170; ARSI: Polonica 15. F. 36, 39, 164 v.

ської підготовки: трирічний курс філософії пройшло навіть менше осіб, ніж у попередній період (85 % проти 92 – 96 %), зате практика здобуття філософської освіти в ордені лишається приблизно такою, як і в другій половині 1650-х рр. (80 % проти 80–84 %). Також майже не зазнав змін рівень теологічної освіченості: чотирирічне вивчення богослов'я фіксується у 34 з 40 (92,5 %) випадків, причому переважно – для 32 осіб (87,5 %) – маємо справу зі студіями у складі ордену.

Чергового, хоча й незначного, покращення ситуація зазнає у 1665 – 1670 рр. Хоча трапляється і далі цілковите нехтування риторичною освітою (4 із 42, себто 9,5 % випадків), проте ми вже не натрапляємо на викладачів, що не пройшли філософського курсу. Певних позитивних зрушень зазнає також якісна структура інтелектуальної підготовки. Зокрема, щонайменше однорічний досвід вивчення риторики фіксується у 30/35 з 42 осіб (71,4 – 83,3 %) ³², причому, за єдиним винятком ³³, ідеться про отримання освіти у складі ордену. Майже не зазнав змін рівень поширеності трирічної філософської освіти (36 із 42, себто 85,7 %), у тому числі здобутої в складі ордену (35 із 42, себто 83,3 %). Натомість стан теологічної освіченості навіть трохи покращився: чотирирічний курс богослов'я опанували 41/42 із 42 викладачів, себто 97,6 – 100 %, причому, за єдиним винятком ³⁴, у складі Товариства Ісуса.

Контакти із зарубіжжям

Думка про занепад єзуїтського шкільництва в Речі Посполитій у другій половині XVII ст., серед іншого, спирається на твердження про його культурну ізоляцію від решти осередків Товариства та відірваність від тогочасного західноєвропейського контексту загалом ³⁵. Водночас поза увагою дослідників залишилися два важливі процеси, що можуть служити маркером інтелектуальної відкритості/закритості єзуїтської шкільної системи, а саме: знання місцевими єзуїтськими викладачами іноземних мов і досвід їх перебування за кордоном. В обох випадках, гадаю, це мало служити каналом потенційного доступу до культурних надбань Заходу, особливо коли йдеться про транскордонну міграцію. Адже такі подорожі дозволяли вийти за межі «сарматського світу», відкривали доступ до нових бібліотек, викладацьких

³² У першій половині 1660-х рр. такий рівень освіченості зустрічається у 27/31 із 40 напевно встановлених випадків, що складає 67,5 – 77,5 %.

³³ Ідеться про о. Симона Квапіха, який 1665/66 н. р. викладав моральну теологію в Ярославському колегіумі. Див.: ARSI: Polonica 14. F. 25 v., 199; ARSI: Polonica 15. F. 56 v.

³⁴ Мова про того ж самого о. Симона Квапіха.

³⁵ Див., зокрема: Bednarski S. *Upadek i odrodzenie szkół jezuitkich w Polsce*. Kraków, 1933. S. 26, 29; Kot S. *Historia wychowania. Zarys podręcznikowy*. Т. 1: *Od starożytnej Grecji do połowy w. XVIII*. Lwów, 1934. S. 267; Piechnik L. *Akademie i uczelnie jezuitckie // Dzieje teologii katolickiej w Polsce*. Т. 2, cz. 2. Lublin, 1975. S. 83; Grzebień L. *Jezuici*. Kraków, 1999. S. 26.

громад і учнівських аудиторій. Менш очевидним це є у випадку володіння іноземними мовами, оскільки в XVII ст. більшість наукових та літературних праць і далі писалися і друкувалися латиною. Водночас не підлягає сумніву, що рівень мовної ерудиції слугує певним віддзеркаленням інтелектуальних здібностей єзуїтських педагогів. Отже, розглянемо обидва ці чинники в прикладенні до шкільництва Товариства Ісуса на українських теренах упродовж 1648 – 1670 рр.

Коли йдеться про перший із них – перебування за кордоном, то почати варто з того, що станом на 1647/48 н. р. тут не працював жоден викладач із досвідом праці за межами Речі Посполитої. Це можна пояснити об'єктивними обставинами. В перший період діяльності Товариства на території цієї держави єзуїти мали досить слабку підтримку шляхти, яка не поспішала фінансувати утворення нових осередків чи масово вступати до ордену. За таких умов аж до початку XVII ст. значну частину тутешніх єзуїтів складали закордонні кадри³⁶. Натомість з поступовим утвердженням Католицької Реформи рівень суспільної довіри до Товариства Ісуса та, зокрема, його шкільної системи почав зростати, що уможливило швидкий розвиток мережі єзуїтських навчальних закладів та переважання в складі Польської і Литовської провінції осіб місцевого походження³⁷. Вони мали змогу долати необхідні шаблі професійної підготовки в межах своїх провінцій, а відтак – не відчували потреби у закордонних подорожах. Закономірним підсумком цього процесу «коренізації» і став згаданий вище дефіцит особистих контактів із зовнішнім світом, характерний для викладачів українських єзуїтських шкіл першої половини XVII ст.

Станом на 1648 – 1655 рр. у цій ділянці зрушень не помітно: серед 167 зафіксованих джерелами випадків виконання педагогічних функцій в українських осередках ордену досвід перебування за кордоном мав лише о. Симон Квапіх³⁸, який певний час працював у Силезії – регіоні, спорідненому в історико-культурному сенсі з Коронуєю Польською.

Натомість у другій половині 1650-х рр. простежується істотне поживлення особистих контактів єзуїтів Речі Посполитої із зовнішнім світом. Утім, це явище мало ситуативний характер, а саме: зумовлене прагненням представників Польської провінції утекти від лихоліть Потопу на терени сучасних Німеччини, Швейцарії, Австрії, Чехії, Словаччини і Угорщини³⁹. Зі стабілізацією ситуації частина емігрантів повертається додому, в тому числі й до українських осередків Польської провінції. Як наслідок у середовищі місцевих викладачів суттєво зростає кількість осіб із досвідом закордонних по-

³⁶ Natonski B. *Szkolnictwo jezuickie w Polsce w dobie kontrreformacji // Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce*. Kraków, 1994. S. 37, 41 – 42, 45.

³⁷ Ibidem. S. 37 – 38, 43 – 45.

³⁸ Симон Квапіх 1654/55 н. р. викладав у Львівському колегіумі моральну, а також спільно – контрверсійну і позитивну теологію. Див.: ARSI: Polonica 44. F. 143 v.; ARSI: Polonica 13. F. 44 v., 167 v.

³⁹ Пор.: *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*. S. 22, 109, 455 – 456, 730.

дорожей: вони фігурують у 22/23 зі 101 напевно встановлених випадків, що дорівнює 21,8 – 22,8 %. Довшою була і тривалість їхнього перебування за кордоном: якщо для Симона Кваліха вона, найімовірніше, не перевищувала року⁴⁰, то для дев'яти зі згаданих вище єзуїтів вимушена закордонна мандрівка розтяглася щонайменше на три роки. Щодо географії міграцій, то у шести-семи випадках ішлося про перебування у Чехії, у семи – в Силезії, у трьох – в Угорщині, у двох – в Моравії, в одному – в Німеччині і ще в одному – в Австрії. За межами центральноєвропейського регіону єзуїти знайшли притулок у п'яти випадках – у Молдові (4) та Італії (1).

На межі 1650 – 1660-х рр. до Речі Посполитої повертається решта єзуїтів-емігрантів⁴¹, що привело до подальшого зростання кількості викладачів, які побували за кордоном. В українських осередках у першій половині 1660-х рр. це фіксується у 45/46 зі 149 випадків здійснення учительських обов'язків (30,2 – 30,9 %), причому в кожному третьому випадку (15 із 45 – 46) йдеться про перебування за межами Речі Посполитої упродовж щонайменше трьох років, хоча географія подорожей у цілому та сама: Силезія (14/15 осіб), Німеччина й Чехія (по дев'ять), Чехія або Силезія та Словаччина (по два випадки), Австрія, Моравія і Угорщина (по одному), Молдова (6/8), Італія (шість), Туреччина (один).

Упродовж 1665 – 1670 рр. практика подорожування залишається поширеною сторінкою в біографіях викладачів українських шкіл. Загалом такий досвід отримало 36/39 зі 166 викладачів, а дві третини з-поміж них (22/23 з 36/39) перебували за кордоном щонайменше два роки. Географія подорожей не зазнала змін – це Чехія (18 випадків), Силезія (сім), Австрія – (4/6), Словаччина – (3/4), Німеччина (три), Молдова – (6/7), Туреччина та Італія (по одному).

Поживний матеріал для роздумів про якісний рівень українських єзуїтських шкіл надає аналіз обізнаності місцевих викладачів з іноземними мовами. Станом на 1647/48 н. р. цей показник ерудитів був низьким: з-поміж 37/39 педагогів лише 5/6 володіли іншими мовами – зазвичай однією, не рахуючи латини (13,5 – 16,2 % / 12,8 – 15,4 %). Після 1648 р. ситуація стала помітно покращуватися. Упродовж 1648 – 1655 рр. зустрічаємо знавців іноземних мов у 29/40 зі 167 напевно встановлених випадків викладання (17,4 – 24 %). Хоча найпоширенішим явищем залишалося знання однієї мови (19/24 з 29/40 осіб), проте натрапляємо на педагогів із набагато кращою філологічною підготовкою. Наприклад, о. Павел Улановський, який 1650/51 і 1651/52 н. рр. читав у Кам'янець-Подільському колегіумі відповідно курси поезії і риторики, володів, окрім латини, шістьма мовами: турецькою, арабською, перською, гебрійською, грецькою та італійською⁴². Три або чотири мови знав угорець

⁴⁰ У джерелах бракує чіткого визначення тривалості перебування о. Симона Кваліха в Опаві (Силезія), тому використовую як базовий той термін, що був найпоширенішим серед викладачів українських осередків упродовж 1648 – 1670 рр., тобто один рік.

⁴¹ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*. S. 22, 109, 455 – 456, 730.

⁴² ARSI: Polonica 12. F. 180; ARSI: Polonica 13. F. 158.

о. Франциск Туньягі: польську, гебрейську, грецьку, а також, імовірно, турецьку (він 1650/51 – 1652/53 н. рр. викладав філософію у Львові)⁴³. Ще в трьох-чотирьох випадках навчали особи, що знали по дві мови.

Цей, на перший погляд несподіваний, підйом має свої пояснення. Початок Хмельниччини спричинив вимушену самоліквідацію низки єзуїтських колегіумів і резиденцій на сході Польської провінції⁴⁴. Більша частина їхнього персоналу перебралася до безпечніших осередків⁴⁵, що різко збільшило особовий склад останніх, а отже – істотно вплинуло на відбір кваліфікованих педагогічних кадрів. Однак ситуативне піднесення, звісно, не могло тривати довго. Зменшення особового складу Польської провінції⁴⁶ (внаслідок нестабільної роботи інституту відтворення кадрів, природних втрат, тимчасової еміграції та ін.) призводить до падіння якісного рівня викладацького корпусу. У другій половині 1650-х лише 8/14 зі 101 педагогів українських осередків, себто 7,9 – 13,9 %, володіли іноземними мовами, в тому числі у 5/7 випадках із 8/14 – лише однією. Як виняток можна згадати викладача інфіми й граматики 1659/60 н. р. у Кам'янець-Подільській школі о. Станіслава Бобровського, який вільно володів румунською і грецькою мовами⁴⁷.

На початку 1660-х рр. ситуація дещо покращилася. Загалом володіння іноземними мовами фіксується у цей час серед 16/23 зі 149 педагогів (10,7 – 15,4 %). Як і раніше, здебільшого це особи, що знали лише одну мову (12/15 з 16/23 випадків), хоча трапляються і поліглоти. Зокрема, у 1661/62 н. р. викладачем поезії і риторики в Кам'янці-Подільському був щойно згаданий о. Павел Улановський⁴⁸, а 1664/65 н. р. тут же курс моральної теології читав о. Альберт Рибчовський, знавець від двох до п'яти мов (напевно гебрейської і грецької, вірогідно – італійської, хорватської і церковнослов'янської)⁴⁹. Аналогічну посаду в Ярославському колегіумі у 1660/61 н. р. займав о. Стефан Маліш, який володів італійською⁵⁰.

⁴³ ARSI: Polonica 12. F. 203 v.; ARSI: Polonica 13. F. 57.

⁴⁴ Див. детальніше про це: Сержаков С. *Події першого року Хмельниччини та єзуїтське шкільництво в Україні* // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Вип. 3. Острог, 2003. С. 29; Його ж. *Зовнішні умови існування, економічне підтримання діяльності і структура освіти єзуїтських шкіл в Україні у 1648–1660 рр.* // Український історичний збірник (2004). Вип. 8. К., 2005. С. 95.

⁴⁵ У цьому контексті можна згадати, зокрема, про Кам'янець-Подільський колегіум, де в 1648/49 р. перебували не лише 18 місцевих членів Товариства, але й п'ятеро єзуїтів з Бара. Див.: ARSI: Polonica 53. F. 125.

⁴⁶ У 1651 р. в цій адміністративній одиниці нараховувалося 704, в 1652 р. – 652, 1655 р. – 616, 1660 р. – взагалі лише 539 єзуїтів. Див.: ARSI: Polonica 12. F. 149; ARSI: Germanica 132. F. 235 v.; ARSI: Polonica 13. F. 1; ARSI: Polonica 14. F. 1.

⁴⁷ ARSI: Polonica 44. F. 164 v.; ARSI: Polonica 11. F. 132 v.; ARSI: Polonica 14. F. 14.

⁴⁸ ARSI: Polonica 13. F. 158; ARSI: Polonica 14. F. 14, 159.

⁴⁹ ARSI: Polonica 13. F. 40; ARSI: Polonica 14. F. 157; ARSI: Polonica 16. F. 46; ARSI: Polonica 19. F. 40.

⁵⁰ ARSI: Polonica 12. F. 200; ARSI: Polonica 17. F. 8 v.; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*. S. 404.

Тодішнє покращення мовної ерудиції викладачів українських єзуїтських шкіл пов'язане з певною стабілізацією життя та поступовим налагодженням системи підготовки кадрів Польської провінції, але насамперед – з поверненням частини її особового складу з еміграції. У слушності такого припущення переконає зміна на зламі 1650 – 1660-х рр. лінгвістичних пріоритетів викладачів українських єзуїтських шкіл. Раніше чільні позиції належали сакральним мовам (грецькій та гебрійській) і потрібній для місіонерської діяльності руській мові, натомість у першій половині 1660-х рр. на провідні позиції висувається німецька: її знання фіксується у 9/14 випадках виконання педагогічних обов'язків, тоді як володіння руською – лише у 5/6, гебрійською – у 2/6, а грецькою – у 2/3 випадках. Зміцнення провідних позицій німецької мови у рейтингу філологічних пріоритетів спостерігаємо й пізніше. Зокрема, упродовж 1665 – 1670 рр. нею володіло 15/20 педагогів (гебрійською – 8/11, грецькою – 7/11). Водночас набуває розповсюдження і знання чеської мови (чотири випадки). Як бачимо, зрушення виразно перегукуються з регіонами еміграції єзуїтів під час Потопу⁵¹, про що вже йшлося вище.

У цілому ж знання іноземних мов серед викладачів українських шкіл Товариства Ісуса другої половини 1660-х рр. фіксується у 29/33 зі 166 напевно встановлених випадків виконання педагогічних функцій (17,5 – 19,9 %). Суттєво покращується також якісний бік мовної підготовки. Зокрема, у шести випадках місцеві вчителі володіли двома, а в чотирьох випадках – кількома іноземними мовами.

Творчий доробок викладачів

Певне уявлення про освітній рівень українських єзуїтських шкіл можна скласти на підставі творчого доробку тодішніх викладачів, який слугує наочним свідченням їхньої креативності та інтелектуального й культурного потенціалу, а отже – дозволяє опосередковано зробити висновок про якість навчальної діяльності.

З огляду на те, що Товариство Ісуса було релігійною структурою, не дивує широке представництво теологічних праць у творчості його членів. У контексті цього дослідження слід насамперед згадати рукописний курс богослов'я Симона Квапіха (1606 – 1676 рр.). До осередків практичного використання цього твору, напевно, належали Львівська, Кросненська, Ярославська і Перемишльська школи. У першій з них Квапіх викладав моральну, позитивну і контрверсійну теологію (1654/55 н. р.), а в Кросно, Перемишлі та Ярославі – курс морального богослов'я (відповідно у 1657/58 – 1659/60, 1663/64 – 1664/65 і 1665/66 н. рр.)⁵². Викладачем граматики (1653/54 н. р.) і синтаксису (1654/55 н. р.) у Ярославському колегіумі

⁵¹ Поп.: *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*. S. 22, 109, 455 – 456, 730.

⁵² *Ibidem*. S. 351; ARSI: Polonica 44. F. 143 v.; ARSI: Polonica 13. F. 44 v., 167 v.; ARSI: Polonica 14. F. 25 v., 199; ARSI: Polonica 15. F. 56 v.

працював Ян Хостинський (1630 – 1685 рр.), який теж згодом створив рукописний курс теології⁵³. Аналогічного характеру праця належить Янові Казимиру Даровському (1606 – 1667 рр.): імовірно, її було використано у Львові, де автор у 1659/60 – 1660/61 н. рр. викладав моральну теологію⁵⁴. Дехто з викладачів українських осередків згодом видавав свої роботи друком – як, наприклад, щойно згаданий Хостинський, автор твору «*Tractatus theologicus de Deo-homine, seu verbi divini incarnatione*» (Познань, 1679 р.).

Значне місце у творчості викладачів посідали практичні питання, пов'язані з повсякденною діяльністю Католицької Церкви. Це знаходило прояв у роз'ясненні католицького віровчення через коментування Св. Письма та святоотецьких творів чи ознайомлення зі змістом папських документів. Певний внесок у цю ділянку зробив Мацей Ігнацій Тлущинський, який викладав схоластичну теологію у Львові (1653/54 – 1654/55 н. рр.) та моральне богослов'я у Львові, Луцьку і Кросно (відповідно у 1649/50, 1663/64 і 1667/68 – 1668/69 н. рр.)⁵⁵. Його найвідомішими творами були «*Wielki rozmaitych odpustów skarb z przywilejów papieżkich y z różnych doświadczonych Autorów...*» (Краків, 1662) і «*Wieniec paniński z rozlicznych kwiatów rajskich s Pisma Ś. y ze zdania Oyców ŚŚ.*» (Краків, 1682)⁵⁶.

Ще одним важливим напрямком діяльності Товариства Ісуса була полеміка з протестантами і православними, до чого долучилися й викладачі українських шкіл, зокрема Ян Квяткевич (1629 – 1703 рр.), який, серед іншого, навчав риторики у Львівському (екстернів у 1658/59 н. р.) та Ярославському колегіумах («наших» у 1661/62 н. р.)⁵⁷. Звертаючись у процесі викладання цієї дисципліни до релігійного красномовства, Квяткевич не міг обійти увагою і полемічних сюжетів. Наведені ним у цьому зв'язку теоретичні положення і приклади їх практичного застосування цілком могли знайти відображення у праці «*Fascinus a Luthero, Zwinglio, Calvino aliisque haeresiarchis*» (Олива, 1673)⁵⁸.

Однією з характерних рис посттрідетського католицизму стала боротьба за підвищення моральності священників та їх обізнаності з обрядовими практиками. Не лишилися осторонь цього процесу і викладачі українських єзуїтських шкіл. У цьому пересвідчує поява трактату Йоана

⁵³ ARSI: Polonica 44. F. 142 v.; ARSI: Polonica 13. F. 40; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*. S. 222.

⁵⁴ ARSI: Polonica 44. F. 167, 175 v.; ARSI: Polonica 14. F. 34, 187 v.; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*. S. 119.

⁵⁵ ARSI: Polonica 44. F. 143, 193, 227 v.; ARSI: Polonica 13. F. 43 v.; ARSI: Polonica 14. F. 10 v., 191; ARSI: Polonica 15. F. 28 v.

⁵⁶ Brown J. *Biblioteka pisarzy polskiej Towarzystwa Jezusowego powiększona dwoma dodatkami, z których pierwszy zawiera polskie i rossyjskie tłumaczenia, drugi wydania pisarzy Towarzystwa Jezusowego do innych assistencyi należących w Polsce i Rossyi*. Poznań, 1862. S. 402 – 403.

⁵⁷ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*. S. 351; ARSI: Polonica 44. F. 160 v., 184; ARSI: Polonica 14. F. 32, 187 v.

⁵⁸ Brown J. *Biblioteka pisarzy polskiej Towarzystwa Jezusowego*. S. 248.

Восдассі (1629 – після 1676) «*Ethica ex moribus*» (Олива, 1676), вірогідний початок якого було закладено в часи викладання автором риторики у Львівському колегіумі (1659/60 н. р.)⁵⁹.

Цілям задоволення щоденних духовних потреб вірних і формування взірців побожності слугувала аскетична література. Певну роль у реалізації цих завдань відіграв уже згаданий Квяткевич, автор трьох аскетичних праць: «*Fax ascetica...*» (Краків, 1680), «*Vita sancti sacerdotis*» (Олива, 1680) і «*Omnia nova*» (Олива, 1683)⁶⁰.

Підвищенню авторитету Католицької Церкви слугували також твори агіографічного жанру. Серед їх авторів знаходимо низку осіб, які в досліджуваній період навчали в українських школах Товариства Ісуса. Передусім варто згадати Даниеля Павловського (1627 – 1673), який 1662/63 н. р. викладав схоластичну теологію у Львові, а згодом написав житіє відомого єзуїта Каспера Дружбицького («*Vita P. Gasparis Družbicki Poloni S. I.*» (Краків, 1670))⁶¹. Кілька біографій побожних поляків («*Vita et mors Alberti Menciński S. J...*» (Краків, 1661); «*Zywot W. X. Marcina Laterny S. J. u W. X. Piotra Skargi S. J.*» (Краків, 1676) та ін.) створив Тлущинський (1606 – 1684)⁶². Урбан Убалдіні, вчитель поезії у Львові 1651/52 н. р., пізніше став автором житія св. Станіслава Костки, а також історії образів Діви Марії для видання «*Atlas Marianus*» П. Гумппенберга (1672)⁶³.

На відміну від теології, філософія виконувала в єзуїтському шкільництві лише допоміжну роль, покликану підготувати до теоретичного пізнання богослов'я⁶⁴. Такий стан речей, та ще враховуючи прискіпливу цензуру, не заохочував до створення філософських праць. Тож можна назвати хіба рукописний курс лекцій уже згаданого Симона Квапіха⁶⁵ та збірку тез «*Biennis philosophia*» (Люблін, 1638), видану теж уже згаданим Даровським. Останню автор, цілком вірогідно, міг застосовувати під час викладання моральної теології у Львівському колегіумі (1659/60 – 1660/61 н. рр.)⁶⁶.

Невеликий інтерес єзуїтських педагогів викликали також математично-природничі науки. В цій ділянці насамперед слід згадати Станіслава Соль-

⁵⁹ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*. S. 714; ARSI: Polonica 14. F. 34 v.

⁶⁰ Brown J. *Biblioteka pisarzy asystencyi polskiej Towarzystwa Jezusowego*. S. 249.

⁶¹ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*. S. 495.

⁶² Brown J. *Biblioteka pisarzy asystencyi polskiej Towarzystwa Jezusowego*. S. 402 – 403; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*. S. 694.

⁶³ ARSI: Polonica 12. F. 204 v.; ARSI: Polonica 13. F. 39; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*. S. 708.

⁶⁴ Пор. листування ректорів Львівського колегіуму з очільниками ордену і Польської провінції: Центральний державний історичний архів України у м. Львові. Ф. 140, оп. 1, спр. 119. Арк. 126.

⁶⁵ Найпізнішим часом його створення слід вважати 1644/45 н. р., коли цього єзуїта востаннє залучали до викладання філософії (у Познанському колегіумі). Див.: *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*. S. 351.

⁶⁶ ARSI: Polonica 44. F. 167, 175 v.; ARSI: Polonica 14. F. 34, 187 v.; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*. S. 119.

ського, який, серед іншого, навчав поезії у Кросно (1652/53 н. р.), риторики в Кам'янці-Подільському (1653/54 н. р.) і математики у Львові (1665/66 н. р.)⁶⁷. Загальне визнання цьому єзуїтові принесли його математичні праці «*Geometra polski...*» (Краків, 1683, 1684 і 1686), «*Praxis nova et expeditissima mensurandi geometrice...*» (Краків, 1688) та ін.⁶⁸. Відомим дослідником проблем механіки став також Станіслав Стемпчинський – викладач граматики у Перемишлі (1652/53 і 1653/54 н. рр.) та інфіми й граматики у Кросно (1654/55 н. р., граматика – 1657/58 н. р.)⁶⁹. Певний стосунок до цієї науки мали й ті особи, які виявляли свої творчі здібності у галузі архітектури. Зокрема, розробкою її теоретичної бази займався згаданий вище Сольський, автор підручника «*Architekt polski*» (Краків, 1690)⁷⁰.

Незначну увагу до математично-природничих наук можна пояснити гуманітарним характером освітньої системи Товариства Ісуса. Натомість єзуїтський тип освіти, безумовно, сприяв творчій активності на ниві церковного красномовства. Зокрема, тут варто згадати Адама Пшеборовського (1629 – 1683), який викладав поезію в Ярославі (1653/54 н. р.) і риторику у Львові (1662/63 і 1663/64 н. рр.)⁷¹, а пізніше видав друком проповіді «*Augusta nowa Augustyna św. Matka, prawdziwey Matki żywy Obraz...*» (Варшава, 1680) і «*Kłosa chrześcijańskiej pobożności pełne...*» (Варшава, 1680 р.)⁷². Автором іншої відомої проповіді на смерть Анджея Радолінського був Валентій Пенський (1632 – 1681 рр.), учитель риторики у Перемишлі і Львові (відповідно 1662/63 і 1668/69 н. рр.)⁷³. Збереглися також друковані жалобні проповіді Петра Станіслава Дуніна (1633 – 1704)⁷⁴, який навчав поезії у Львові (1659/60 н. р.) та риторики у Перемишлі (1660/61 н. р.) і Ярославі (1665/66 н. р.)⁷⁵. Відомим майстром принагідної проповіді був уже не раз згаданий Квяткевич. Його перу належить збірка відповідних текстів, об'єднаних назвою «*Suada civilis oratoriae atque poeticae nostratis ingenio accommodata*» (Вроцлав, 1672). Автором ще однієї аналогічної збір-

⁶⁷ ARSI: Germanica 132. F. 94, 231; ARSI: Polonica 12. F. 200; ARSI: Polonica 17. F. 22 v.

⁶⁸ Brown J. *Biblioteka pisarzy asystencyi polskiej Towarzystwa Jezusowego*. S. 387.

⁶⁹ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*. S. 646; ARSI: Polonica 12. F. 189; ARSI: Polonica 13. F. 31 v. – 32, 168.

⁷⁰ Brown J. *Biblioteka pisarzy asystencyi polskiej Towarzystwa Jezusowego*. S. 387.

⁷¹ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*. S. 547; ARSI: Polonica 13. F. 60; ARSI: Polonica 14. F. 192.

⁷² Brown J. *Biblioteka pisarzy asystencyi polskiej Towarzystwa Jezusowego*. S. 332.

⁷³ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*. S. 502; ARSI: Polonica 13. F. 180; ARSI: Polonica 14. F. 194 v.; ARSI: Polonica 15. F. 40.

⁷⁴ Зокрема, його перу належать «*Kazanie na pogrzebie sławnej pamięci J. W. Władysława Michała Skoroszewskiego...*» (Варшава, 1695) і «*Kazania pogrzebne X. Piotra Dunina S. I. ku wygodce kościelnych i politycznych oratorów*» (Варшава, 1700). Див.: Brown J. *Biblioteka pisarzy asystencyi polskiej Towarzystwa Jezusowego*. S. 166.

⁷⁵ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*. S. 137; ARSI: Polonica 44. F. 167 v., 199 v.; ARSI: Polonica 14. F. 35, 163; ARSI: Polonica 15. F. 47 v.

ки був щойно згаданий Дунін⁷⁶. Врешті, низка принагідних проповідей належить Ремігіану Риневичу (1629–1691 рр.), що викладав поезію у Кросненському і Львівському колегіумах (відповідно у 1662/63 і 1668/69 н. рр.), а також риторику в Ярославі (1669/70 н. р.)⁷⁷.

Серед викладачів українських шкіл Товариства Ісуса зустрічаємо й авторів панегіриків. Зокрема, відомий твір цього жанру, присвячений Стефану Чарнецькому («*Oratio*», Львів, 1657), написав Анджей Сікорський (1621 – 1662 рр.), учитель математики у Львові (1654/55 н. р.)⁷⁸. Кілька панегіриків належать Павлу Кондрацькому (1645–1699), викладачеві граматики у Львові (1668/69 н. р.) та Ярославі (1669/70 н. р.)⁷⁹. Врешті, Ян Цвенкальський (1618 – 1690) видав друком цілу збірку вірців панегіричних промов («*Panegyryki, mowy z powodu urodzin, mowy pogrzebowe i tym podobne rzeczy, już to proza, już wierzem w rozmaitych i miejscach i latach*»), що могли бути цілком доступними для учнів Ярославської і Львівської єзуїтських шкіл, де автор читав курс риторики (відповідно у 1650/51 і 1653/54 н. рр.)⁸⁰.

До риторичної спадщини єзуїтів входить також відповідна навчальна література. Так, Квяткевич був автором кількох підручників з красномовства: «*Phoenix rhetorum*» (Краків, 1672), «*Eloquentia reconditior*» (Познань, 1689) та ін.⁸¹; Станіслав Лучинський (1632 – 1701) створив рукописний курс риторики, який, імовірно, застосовував сам у процесі викладання красномовства у Перемишльському колегіумі (1667/68 – 1668/69 н. рр.)⁸²; ще один знаний рукописний посібник з риторики («*Palatium reginae libertatis Rempublicam oratoriam continens*») належить згаданому вище Пенському⁸³.

Звичним явищем для єзуїтських педагогів було створення віршованих творів. Велику віршовану спадщину, зокрема, залишив Квяткевич, автор низки релігійних поезій («*Trzy pienia o Najświętszej Maryi Pannie i inne wiersze przekształtowane*», «*Bunkiet święty*», «*Pieśni o wieczności dwojakiej, szczęśliwej i nieszczęśliwej*» (1687)⁸⁴, збірки віршів «*Poeta Christianus catholicus contemplans novissima*» (Люблін, 1739), а також чималої кількості віршованих панегіриків: «*Panegyricus in Florianum Casimirum Ducem Czartoryski*», «*Mars Poloniae coronatus oratio in laudem Ioannis Sobieski Regis Poloniae*», «*Umbrae*

⁷⁶ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*. S. 137, 351.

⁷⁷ *Ibidem*. S. 590; ARSI: Polonica 15. F. 39 v., 184 v.

⁷⁸ ARSI: Polonica 12. F. 206; ARSI: Polonica 13. F. 43; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*. S. 618.

⁷⁹ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*. S. 300; ARSI: Polonica 15. F. 40, 140.

⁸⁰ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*. S. 116; Brown J. *Biblioteka pisarzy asystency polskiej Towarzystwa Jezusowego*. S. 151; ARSI: Polonica 12. F. 199; ARSI: Polonica 13. F. 61.

⁸¹ Brown J. *Biblioteka pisarzy asystency polskiej Towarzystwa Jezusowego*. S. 248.

⁸² *Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. Dział Rękopisów*. Rps. 2565; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*. S. 394; ARSI: Polonica 14. F. 163; ARSI: Polonica 15. F. 53 v.

⁸³ *Biblioteka PAN w Krakowie*. Rps. 558. F. 1; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*. S. 502.

⁸⁴ Brown J. *Biblioteka pisarzy asystency polskiej Towarzystwa Jezusowego*. S. 249, 250.

minores...) (Каліш, 1647), «*Carmen de liberatione Vienna ab obsidione per Ioannem Sobieski Regem Poloniae*», «*Factorum triumphalium tres partes, bellorum et triumphorum Ioannis III Sobieski...*» (Бранево, 1711) та ін.⁸⁵ Поезії марійного змісту писав також Міхал Красуський (1622 – 1676), видавши їх під назвою «*Regina Poloniae*». Ці тексти могли бути безпосередньо доступними вихованцям кількох українських єзуїтських шкіл, адже Красуський послідовно викладав у Львові (поезію, 1650/51 н. р.), Кросно (риторику, 1656/57 – 1657/58 н. рр.), Ярославі (риторику, 1658/59 н. р.) і Кам'янці-Подільському (поезію і риторику, 1663/64 н. р.)⁸⁶. Безпосередній стосунок до духовної поезії мав також Даровський, автор двох збірок: «*Piesni pobożne...*» (Каліш, 1719) і «*Oficjum codzienne z różnemi nabożeństwami*» (Каліш, 1724), а також перекладу польською мовою твору Гвалтера «*Scalae et alae animi ascendentis ad Deum etc*» під назвою «*Glos gołębicy*» (Краків, 1660)⁸⁷.

Двоє з-поміж єзуїтів, які навчали в українських осередках, відзначилися на ниві драматургії. Зокрема, Каспер Костковський (1624 – 1684 рр.) написав відому п'єсу «*Series Fortunae iocus, sive Philippus Bonus Belgii princeps*» (Львів, близько 1669 р.)⁸⁸, а Анджей Пизовський (1631–1675), викладач у Львові (поезії, 1658/59 н. р.), Луцьку (риторики, 1666/67 н. р.) і Ярославі (риторики, 1668/69 н. р.), вважається автором цілої низки сценічних творів та засновником єзуїтського шкільного театру у Сандомирі⁸⁹.

На світській ниві, зокрема в ділянці історіописання, здобутки єзуїтів були набагато скромнішими. Викладачі українських навчальних осередків зверталися до нього передусім тоді, коли укладали «історії» своїх колегіумів чи резиденцій. Упродовж 1648 – 1670 рр. цей жанр набуває дедалі більшої стабільності, про що свідчать згадки про відповідальних за це осіб, яких іменували «*historicus collegii (residentiae)*»; як правило, написанням «історій» займалися викладачі риторики⁹⁰ – як люди, найкомпетентніші в історичній тематиці, що належала до царини красномовства. Паралельно могли з'являтися й праці на біжучу тему: зокрема, Даровський залишив по собі рукописний опис польсько-московської війни 1660 р. («*Belli cum Basilio Szeremeto naratio. Anno 1660*»), а також короткий огляд війн у період з 1647 до 1660 р. («*Compendium bellorum in Regno Poloniae gestorum*»)⁹¹. На ниві церковної історії досить плідно працював Квяткевич, автор таких

⁸⁵ Ibidem. S. 248, 250.

⁸⁶ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*. S. 328; ARSI: Polonica 13. F. 24 v., 167 v.; ARSI: Polonica 15. F. 176 v.

⁸⁷ Brown J. *Biblioteka pisarzy asystency polskiej Towarzystwa Jezusowego*. S. 155.

⁸⁸ Okoń J. *Dramat i teatr szkolny. Sceny jezuickie XVII wieku // Studia staropolskie*. 1970, t. 26. S. 409. Серед іншого, він викладав у Луцьку (риторику і поезію, 1663/64 н. р.) і Кросно (риторику, 1664/65 – 1666/67 н. рр.). Див.: ARSI: Polonica 44. F. 193, 217 v.; ARSI: Polonica 14. F. 170; ARSI: Polonica 15. F. 9.

⁸⁹ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*. S. 555; ARSI: Polonica 14. F. 19 v.; ARSI: Polonica 15. F. 36; ARSI: Polonica 44. F. 220 v.

⁹⁰ Див.: ARSI: Polonica 44, 45.

⁹¹ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*. S. 119; Okoń J. *Dramat i teatr szkolny*. S. 404.

друкованих робіт, як: «*Historia odszczepienstwa Greckiego*», «*Roczne dzieje kościelne od r. 1198 aż do lat naszych*» (Каліш, 1695) та «*Supplement rocznych dziejów kościelnych od r. 1640 do r. 1698*» (Каліш, 1706)⁹². Врешті, локальний ухил присутній у збірці гімнів (*liber odarum*) Яна Цвенкальського, де, серед іншого, детально описується сучасний автору Краків⁹³.

* * *

Підсумовуючи, можна ствердити, що зміни в якісному рівні українських шкіл Товариства Ісуса впродовж 1648 – 1670 рр. не виглядають як однозначно негативні. У цьому пересвідчує аналіз зрушень у ділянці інтелектуальної підготовки місцевих викладачів, де очевидний регрес спостерігаємо лише в групі магістрів, котрі, на відміну від викладачів-священиків, розпочинали свій шлях в ордені вже за часів політичної нестабільності, а отже – не могли розраховувати на здобуття високоякісної освіти. Стабілізація ж умов діяльності місцевих шкільних осередків призводить до того, що у другій половині 1660-х рр. освіченість магістрів починає поліпшуватися. Ще менше підстав для висновку про якісний занепад єзуїтського шкільництва дає аналіз змін у рівні інтелектуальної підготовки викладачів-священиків. Прикладно до вчителів *studia inferiora* цей процес має хвилеподібний характер, коли періоди якісного регресу (1648/1655 рр., 1665/1670 рр.) межують з часами послідовного покращення ситуації (1655 – 1665 рр.), внаслідок чого наприкінці досліджуваного періоду інтелектуальна підготовка педагогів постає як значно вища, ніж у 1647/48 н. р. Прогресивна тенденція домінує і в зміні рівня освіченості тих єзуїтів, які викладали в українських осередках Товариства курси *studia superiora*. Деякий регрес після початку Хмельниччини (1648 – 1655 рр.) змінюється стабілізацією ситуації (1655 – 1660 рр.), а далі її послідовним покращенням. Як наслідок у 1665 – 1670 рр. фіксується вищий рівень освіченості цієї групи викладачів, ніж у 1647/48 н. р.

Великі сумніви викликає також усталена теза про інтелектуально-культурну ізоляцію українських шкіл ордену – як нібито ознаку їх якісного регресу. Навпаки, вимушена еміграція єзуїтів Польської провінції до Центральної Європи спричинила розширення безпосередніх контактів із зовнішнім світом. Це підтверджує й аналіз ситуації в українських школах, де з другої половини 1650-х – кінця 1660-х рр. фіксується чимало викладачів із досвідом закордонних подорожей. Не менш вагомим показником ступеня інтелектуально-культурної відкритості/замкненості українських єзуїтських шкіл є знання викладачами іноземних мов. Хоча зростання цього показника й було викликане ситуативними чинниками (скорочення мережі осередків, еміграція єзуїтів Польської провінції до Центральної Європи), але в підсумку на кінець досліджуваного періоду є підстави говорити про зростання порівняно з 1647/48 н. р. мовну ерудицію викладачів.

⁹² Brown J. *Biblioteka pisarzy asystencyi polskiej Towarzystwa Jezusowego*. S. 249, 250.

⁹³ Załęski S. *Jezuici w Polsce*. T. 4. Kraków, 1905. S. 1162.

Ще одним важливим критерієм якісного рівня освіти в українських єзуїтських школах можна вважати творчу активність викладачів, яка не лише віддзеркалювала їхній інтелектуально-культурний потенціал, але й служила своєрідним каналом постачання інформації з різних сфер знання. У цілому творча спадщина місцевих єзуїтів доволі значна за обсягом і розмаїття за тематикою. Зрозуміло, в ній переважають праці теологічного змісту, що відповідало цілям Товариства Ісуса. Але разом з тим представлено й поетичну та риторичну творчість, що являло собою важливий компонент культури Бароко й необхідне підґрунтя світської складової єзуїтської освіти. Натомість незначну частку творчої спадщини викладачів українських шкіл складала праця з філософії, математики, механіки, архітектури та історії. Як відомо, саме це сприяло поступовому наростанню невідповідності єзуїтського шкільництва потребам часу, а в підсумку зумовило просвітницьку модернізацію освітньої сфери взагалі.

Sergiy Seryakov

The Teaching Staff as the Indicator of Jesuit Education's Qualitative Level on Ukrainian Lands of Polish-Lithuanian Commonwealth in 1648 – 1670

In this article the author attempts to refute the opinion about the Jesuit education's unambiguous qualitative decline on Ukrainian lands of Polish-Lithuanian Commonwealth in 1648 – 1670. The attention is paid to the analysis of the changes in local Jesuit teachers' level of intellectual training, of the alterations of prevalence among them the cases of studying foreign languages and staying abroad, of the amount and the components of teachers' creative heritage.

Людмила Посохова

Сакральне і світське: алегоричні зображення та символи пізнання у православних колегіумах України (XVIII – початок XIX ст.)*

У статті аналізуються алегоричні та символічні зображення пізнання, які використовували у православних колегіумах України XVIII – початку XIX ст. На думку автора, дослідження цих зображень дозволяє вивчати трансфер та адаптацію ідей, зв'язки «латинських» шкіл із європейськими культурно-освітніми традиціями, а також прослідкувати складний процес поєднання сакрального та світського на ідейному просторі Сходу Європи у зазначений період.

* Дослідження здійснено за підтримки Фонду ім. Герди Хенкель (Gerda Henkel Stiftung) та Німецького історичного інституту (м. Москва).